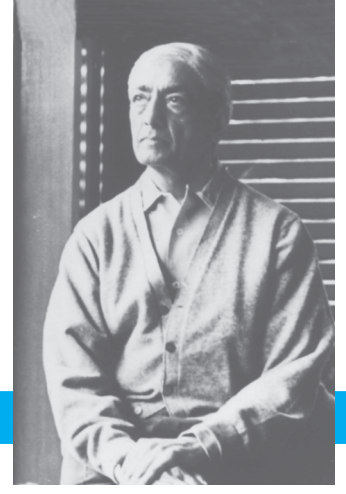

अंतरलहरी

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, मुंबई

जानेवारी - एप्रिल २०१३ वर्ष ६ अंक १ पृष्ठे ८ रु. २/-

प्रतिमेच्या अधिकाराशिवाय आपले नातेसंबंध असू शकतात का?

आपण म्हणालो की विचार म्हणजे प्रतिमा असते, मापनीय, आणि विचार प्रतिमा म्हणून अधिकार बनतो. मला माझ्या स्वतःविषयी प्रतिमा असते आणि मी त्या प्रतिमेप्रमाणे कृती करतो. ती प्रतिमा आणि कृती यामध्ये फरक असतो. आपण सारे मिळून ही चर्चा करित आहोत, मी प्रवचनांची मालिका देत नाही. मला तशा गोष्टी आवडत नाहीत. किंबहुना आपण चर्चा करावी, एकमेकांशी बोलावे, अगदी खूप खूप खोलवर जावे असे मला वाटते. कारण जर आपण या सकाळी, या प्रतिमांच्या संपूर्ण रचनेच्या प्रश्नामध्ये खोलवर शिरलो, तर प्रतिमा ज्या आपल्या स्वतःविषयी तशाच दुसऱ्याविषयी आपल्याजवळ असतात आणि त्या कशा उगवतात, त्यांना काही महत्त्व आहे की नाही, त्यांना काही संदर्भ आहे की नाही, आणि मग जिथे मुक्तता असते तिथे प्रतिमांचा अधिकार म्हणून स्वातंत्र्यामध्ये हस्तक्षेप असतो का, हे पाहायचे आहे. बरोबर?

जीवन म्हणजे कृती असते, जगणे हीच कृती आहे, जरी तुम्ही शांतपणे बसून ध्यान करण्याचा प्रयत्न करित असला, मला माहीत नाही त्याचा तुमच्यासाठी काय अर्थ आहे- तरीही ती कृती असते. प्रत्येक गोष्ट कृती असते. जगणे म्हणजे कृती आहे आणि त्या कृतीमध्ये आंतर्विरोध असतो. त्या कृतीमध्ये तेथे अपूर्ण आणि पूर्ण कृती असते. जेव्हा कृती पूर्ण असते तेव्हा तिथे खंत नसते. तिथे मागे पाहणे नसते किंवा दुःख नसते - ते संपलेले असते, शेवट झालेला असतो. परंतु आपल्या बहुतेक कृती आपल्या नातेसंबंधांमध्ये पूर्ण नसतात आणि ही नाते संबंधातील निष्क्रीयता आपल्या प्रतिमांच्या अधिकारातून निर्माण झालेली नसते का - प्रतिमा ज्या आपल्याविषयी अथवा दुसऱ्या विषयी आपल्या मनात असतात? कृपया याचा आपण बरोबर मिळून शोध घेऊया म्हणजे मग यातील काहीतरी आपल्याला समजेल. कारण आज सकाळी जर आपल्याला शक्य झाले तर मुक्ती आणि भीतीच्या प्रश्नामध्ये मला शिरायचे आहे.

आणि जरी या प्रतिमा आपल्याजवळ असल्या-तुम्हाला माहीत आहे, प्रतिमा म्हणजे मला काय म्हणायचे आहे. तुमच्याजवळ तुमच्याविषयी प्रतिमा नाहीत का, डझनांनी असतील? आणि या प्रतिमा कृती करताना अधिकारी बनतात. बरोबर? आणि जेव्हा आपल्याला काही वाव मिळतो, उदाहरणार्थ सामाजिक संघ, आणि ते जगभर काढले जात आहेत, हे लहानसे गट, त्या संघांना सहजपणे, क्षमतेने, इतर संघांबरोबर संघर्षाशिवाय काम करायचे असेल आणि जर मी त्या संघामध्ये असलो, एका विशिष्ट संघामध्ये आणि मला तो संघ कसा असावा याबद्दल प्रतिमा असेल तर जरी मी प्रस्थापितांना अधिकार नाकारत असलो तरीही ती प्रतिमा अधिकार बनते. मला आनंद आहे की तुम्हाला हे समजतंय. तर मग मी अजूनही अधिकाराचा गुलाम आहे. जरी मी बाह्यतः जुन्या पिढीचा अधिकार नाकारत असलो आणि त्यांच्या संपूर्ण कल्पना, श्रद्धा, ठाम मते, जगण्याच्या त्यांच्या पद्धती नाकारत असतो, तरीसुद्धा मी अधिकाराच्या चाकोरीला धरून असतो आणि तो अधिकार जेव्हा दुसरी प्रतिमा तिच्याबरोबर संघर्षामध्ये येते तेव्हा आपले वजन आणतो आणि लवकरच आपल्याला आढळून येते की तो संघ मोडकळीस आलेला असतो, जसे समाजात तसेच कुठल्याही संस्थेमध्ये घडत असते. म्हणून प्रतिमेचा अधिकार म्हणून वापर न करता कृती करणे शक्य आहे का? कारण नाहीतर आपले सहकारामधील नातेसंबंध, एकत्र जगणे, हा आंतर्विरोध बनून जाईल, संघर्ष होईल- एक अधिकार दुसऱ्या अधिकारावर सत्ता गाजवील. मी इथे येतो तो त्या लोकांनी विशिष्ट प्रकारे वागावे या अपेक्षेने, जे लोक इथे राहत असतात. तो माझा अधिकार असतो आणि मी ठामपणे तो अधिकार दुसऱ्यावर लादतो आणि मग मी आणि इथे असलेले लोक यामध्ये संघर्ष येतो. बरोबर?

म्हणून मी स्वतःला विचारित आहे आणि मला आशा आहे, तुम्ही सुद्धा स्वतःला विचारित आहात की आपले नातेसंबंध आणि म्हणून सहकार्य प्रतिमेच्या अधिकाराशिवाय असू शकतात का? कारण जेव्हा आपण या जगात अधिकाधिक पाहतो, मग ते युरोपमध्ये असू दे, अमेरिकेमध्ये, आशिया किंवा भारतामध्ये, ही समस्या अधिकाधिक महत्त्वाची बनत चालली आहे. संघर्षाशिवाय एकत्रपणे कसे जगायचे? एकत्रपणे कसे काम करायचे, एकत्रपणे सहकार्य कसे करायचे, असा एक सुंदर समाज निर्माण करायचा की जगामध्ये संघर्षाचे प्रत्येक कारण जे अंतर्गामी असते, ते जेव्हा बाहेर प्रकट होते तेव्हा युद्धाचे स्वरूप येते, या संघर्षाशिवाय आपण जगू शकणार नाही का? याचा अर्थ या जगात मी अनेकांबरोबर किंवा थोड्या लोकांबरोबर प्रतिमांमुळे मिळालेला, जो मी माझ्यासाठी जगण्याचा एक नमुना म्हणून स्वीकारलेला आहे, त्या अधिकाराच्या भावनेशिवाय जगू शकणार नाही का? पुढे जाऊ या मित्रांनो, आपण यावर एकत्र काम करूया.

ब्रॉकवुड पार्क १९७१, भाषण २

आपण बऱ्याच वेळा दुसऱ्याबद्दल बोलताना म्हणत असतो- अमुक एक व्यक्ती किती रूपे, सोंगे धारण करते; कधी सत्ताधारी, तर कधी दानशूर, कधी कडक शिस्तीचा अधिकारी तर कधी जनतेचा नम्र सेवक. थोडक्यात ती व्यक्ती स्वतःबद्दलची एक प्रकारची प्रतिमा निर्माण करते आणि त्याप्रमाणे वागायचा प्रयत्न करते. हे जेवढे दुसऱ्याबद्दल खरे असेल तेवढेच ते आपल्याबद्दलही असते हे लक्षात घेत नाही. दुसऱ्यांचे सोडा, आपण आपल्याबद्दलचेच पाहूया.

आपण, खरोखर कसे आहोत ते आपल्याला माहीत आहे का? आपण एका भूमिकेतून दुसऱ्या भूमिकेत जात राहतो. आपल्याला भूमिकाच माहीत आहेत. वास्तवात आपण कोण आहोत? सनातन काळापासून हा प्रश्न विचारला गेला आहे. 'कोऽहं'? आपण जी जी उत्तरे देऊ त्या आपल्या प्रतिमाच असतात. ऑफिसात मी ऑफिसर असतो, माझा रुबाब असतो, त्या प्रतिमेतून मी वागतो. घरी कदाचित मी प्रेमळ पती असेन तर मी तसा वागतो. ह्यातील खरा मी कोण? कदाचित हा प्रश्नच चुकीचा असावा. मी हा प्रतिमेशिवाय कोणी असूच शकत नाही, म्हणजे जोपर्यंत मी आहे तो रूपे घेतच राहणार, त्यात त्याचे सातत्य आहे, संरक्षण आहे.

मी जो एक भ्रम आहे, ज्याला वास्तवता नाही तो स्वतःचा भास निर्माण करतो आणि त्या भासाला अनेक रूपे, प्रतिमा देतो. हे असे का होते? निसर्गामध्ये - ज्यात आपलाही समावेश आहे - वनस्पती, प्राणीजीवन आहे, त्याला जगण्याची, वाढण्याची जिद्द असते, ही निसर्गतः आपल्यामध्येही आहे, ती आपण ठरवलेली नाही. कृष्णमूर्ती म्हणतात, "आपला मेंदू स्वतःला जोपासण्यात गुंतला आहे. ती काळाची निर्मिती आहे, माणसाच्या प्राणीजन्य प्रयत्नांची परिणती आहे." बहुतांशी आपण प्राणीच आहोत. परंतु आपण बुद्धिमान असल्यामुळे ही जगण्याची शारीरिक जिद्द अमरत्वाची किंवा दीर्घायुष्याची आस बनते. 'न मरणे' कसे जमेल ते पाहिले जाते. प्रतिमा निर्माण करणे हा त्याचाच भाग आहे. 'मी'ला मरायचे नसते. संरक्षणासाठी तो रूपे घेतो. तो अनेक प्रतिमांमध्ये जगतो. पण खरं काय ते कळतच नाही आणि जोपर्यंत सातत्याची आस आहे तोपर्यंत ते कळणारच नाही.

सगळ्या प्रतिमा काढून घेतल्या तर 'मी' ही चीज काय आहे, हे मला कुठे माहीत आहे? प्रतिमा संपतील तेव्हा हा 'मी' संपेल किंवा 'मी' नसेल तर प्रतिमा नसतील. मग जे उरेल ते कदाचित साक्षात्कारीचा मुक्त आनंद असेल.

हे लिहिताना सतत जाणीव होते आहे की हे फक्त तर्कशुद्ध विचार आहेत, फक्त शब्द आहेत कारण त्या अवस्थेपर्यंत जाणे झालेच नाही. त्याचा परस्ताव न होता नुसते पाहणे तरी होऊ शकेल का?

स्वतःविषयी कोणतीही प्रतिमा नसणं म्हणजेच असामान्य सौंदर्याची दृष्टी असणं

प्रश्नकर्ता: मला एका विषयावर चर्चा करायची आहे. आवडणे आणि नावडणे हे प्रत्येकाचे मत असते हे मी पाहतो. जसे काय वाईट असते आणि काय सुंदर असते. प्रत्येकाकडे त्यांच्या स्वतःच्या कल्पना असतात. जर माझ्याजवळ कोणत्याही गोष्टींविषयी प्रतिमा नसेल तर तिथे सुंदर आणि कुरूप, वाईट असे काही असते का?

कृष्णमूर्ती: आवडणं या शब्दाचा प्रेम, प्रीती याच्याशी काही संबंध आहे का?

प्र: नाही.

कृ: नाही किंवा हो असं म्हणू नका. त्यामध्ये शिरून पाहा आणि सौंदर्याची भावना ही प्रतिमामधून येते का? त्याकडे पाहा. त्याचे उत्तर देऊ नका. अवकाशाला भिडणारी एक इमारत पाहतो आणि मी म्हणतो 'किती सुंदर आहे ती'. आता ते उद्गार 'किती सुंदर' हे प्रतिमेमधून आले आहेत का? की तिथे प्रतिमा नाही, परंतु प्रमाणबद्धता, गहनता, गुणवत्ता, कार्यकुशलता ज्यात आहे त्याचे दर्शन असते?

प्र: काय सुंदर आहे याची तुमच्याजवळ एक प्रतिमा असते किंवा तुम्हाला काय आवडतं त्याची प्रतिमा. तुम्ही त्याची दुसऱ्या कुणाशी तरी तुलना करता. तुमचे संस्कार आड येतात.

कृ: बरोबर. याचं निरीक्षण करा. हे त्यापेक्षा फारच अधिक गुंतागुंतीचं आहे. तुम्ही ते झाड पाहता - तुम्ही म्हणता का, की ते सुंदर आहे? तुम्ही ते सुंदर आहे असं का म्हणता? कोणी तुम्हाला सांगितलं? किंवा प्रतिमा सोडून, प्रत्येक गोष्टीविषयी तुम्हाला सौंदर्याच्या भावनेची जाणीव होते का? वृक्षासंबंधी, इमारतीसंबंधी किंवा लोकांबद्दल नव्हे. तुम्हाला समजतंय का? सौंदर्याची भावना - कुठल्याही विशिष्ट गोष्टीकडे पाहण्याची नव्हे.

प्र: तुम्ही खरोखर पाहिले तर फक्त वृक्षाबाबतच ते होतं असं नाही.

कृ: तुम्ही एखादी इमारत पाहता आणि म्हणता, 'किती सुंदर आहे ती'. तुम्ही कुठच्या तरी दुसऱ्या इमारतीबरोबर तिची तुलना केल्यामुळे असं वाटलं का? की ती रेन किंवा प्राचीन ग्रीक लोकांनी बांधलेली प्रसिद्ध इमारत आहे म्हणून तुम्ही म्हणता की, 'काय अद्भुत गोष्ट आहे ती'?

तुम्हाला कोणीतरी त्याविषयी सांगितलेलं असतं आणि तुम्ही ज्या माणसाने ती बांधली त्याच्याविषयी प्रतिमा निर्माण केलेली असते आणि म्हणून तुम्ही त्याच्याशी सहमत होता. कारण सगळ्यांना आवडणाऱ्या गोष्टींना तुम्ही सुंदर म्हटलं पाहिजे, असा तुमच्यावर संस्कार असतो. की मग तुम्हाला सौंदर्याची जाणीव आहे, जी काय निर्माण केले आहे किंवा नाही यावर अवलंबून नसते? तुम्हाला माझा प्रश्न समजतो का?

प्र: सौंदर्यदृष्टीचा तुम्ही काय बघता याच्याशी संबंध नसतो.

कृ: हे अगदी खरं आहे. सौंदर्यदृष्टीला तुम्ही काय बघता याच्याशी काही कर्तव्य नाही. आता ती सौंदर्यदृष्टी म्हणजे काय?

प्र: सुसंवादाची अवस्था.

कृ: तुम्ही उत्तरं देण्यामध्ये खूप घाई करता त्यामध्ये आत शिरा. सौंदर्याची दृष्टी म्हणजे काय?

प्र: तो जिवंतपणा असतो - चैतन्यशीलता.

कृ: ते अधिक गुंतागुंतीचे आहे. जरा अधिक खोलात जा. जर तुमच्याजवळ तुमच्याविषयीची किंवा एखाद्या कलाकाराविषयी किंवा मोठ्या माणसाविषयी प्रतिमा असेल तर काय सुंदर आहे ते ती प्रतिमा ठरवीत असते - संस्कृती, कलाकाराची प्रसिद्धी, त्याचं शिल्प किंवा त्याची चित्रं किंवा हे आणि ते, अशावर ते अवलंबून असतं. म्हणून तुमच्याजवळ ज्या प्रतिमा असतात त्या ज्यामध्ये प्रतिमा नसतात, अशा सौंदर्यदृष्टीला प्रतिबंध करीत असतात.

प्र: ते अगदी पाहण्यालाच प्रतिबंध करीत असतात.

कृ: अर्थातच. तेव्हा प्रतिमाच असता कामा नये. समजलं का? प्रतिमा म्हणजेच 'मी.' ज्यावेळी तिथे 'मी' नसतो. त्यावेळी तेथे सौंदर्याची भावना असते. तुम्हाला 'मी'ची भावना आहे का? मग, जेव्हा तुम्ही म्हणता 'ते सुंदर आहे' त्यावेळी तुम्ही 'सुंदर काय असते' याच्याविषयी जी प्रतिमा तुमच्याजवळ असते त्यामधून प्रतिक्रिया देत असता. जे तुम्ही वाचलेल्या वाङ्मयावर, तुमच्या संस्कृतीवर, चित्रं, म्युझियमस् जी तुम्ही पाहिलेली असतात त्यांच्यावर आधारित असतात. जेव्हा तुम्ही लिओनार्डो डी विंची यांची पेन्टिंग्ज पाहता तेव्हा तुम्ही कधीच 'हे किती विद्रुप आहे' असं म्हणत नाही किंवा मोझार्टचे संगीत ऐकताना 'काय गोंगाट आहे' असं म्हणत नाही. स्वतःविषयी कोणतीही प्रतिमा नसणं म्हणजेच असामान्य सौंदर्याची दृष्टी असणं. हे खरोखरच अगदी असामान्य असतं.

प्र: जर तुम्ही कुठंच तरी संगीत पहिल्या प्रथम ऐकलं आणि तुम्हाला ते आवडलं नाही, परंतु पुन्हा पुन्हा ऐकल्यावर एकाएकी किंवा हळूहळू तुम्हाला ते आवडायला लागतं.

कृ: होय, काय घडतं? तुम्हाला भारतीय संगीत आवडत नाही आणि तुम्ही ते दोन किंवा चार वेळा ऐकता, मग तुम्हाला त्यामध्ये काहीतरी वाटायला लागतं- तुम्हाला कोणीतरी सांगितलं आहे म्हणून नव्हे, - तुम्ही ऐकता. त्याचा अर्थ तुम्ही त्याकडे लक्ष देऊन ऐकत असता.

प्र: तुम्ही पहिल्यापासूनच लक्ष देत असता.

कृ: पहिल्यावेळी तो आवाज असतो.

प्र: पाश्चात्य संगीत काय आहे त्याची तुम्हाला अगोदरच कल्पना असते.

कृ: तुम्ही पाश्चात्य संगीताशी परिचित असता आणि तुम्ही अचानक

चायनीज संगीताला सामोरे जाता. पहिल्या वेळी तुम्ही ते काळजीपूर्वक ऐकू शकत नाही. तिथे प्रतिक्रिया असतात. समजलं का? म्हणूनच कुठचीही प्रतिमा, बाहेरील किंवा आतील, ती 'मी'चा, 'अहं'चा जोर असतो, व्यक्तिमत्त्वाचा, या सगळ्यात तो असतो. आणि तो सौंदर्यदृष्टीला आणि गुणवत्तेला पूर्णपणे प्रतिबंध करीत असतो. म्हणजेच उत्कटता ही कशावरही अवलंबून नसते किंवा कशाचंही कारण नसतं.

प्र: जर माझी सौंदर्यदृष्टी मला अशी जाणीव करून देते की सूर्याचे सौंदर्य किंवा वृक्षाचे सौंदर्य यामध्ये काही फरक नाही...?

कृ: थांबा, माझ्याजवळ प्रतिमा नाही, म्हणून माझ्याजवळ सौंदर्यदृष्टी आहे, सौंदर्याची जाणीव आहे आणि मी ऑगळपणा, घाणेरडेपणा, कचरा पाहतो, मी कागदाचा तुकडा रस्त्यावर पाहतो. काय घडतं? मी तो उचलतो. जेव्हा मी रस्त्यावर घाण पाहतो तेव्हा मी काहीतरी करतो, सामाजिकदृष्ट्या, मी कृती करतो. मी असं म्हणत नाही, 'माझ्याजवळ सौंदर्यदृष्टी आहे, मला ते (ऑगळ) दिसत नाही.'

प्र: मला ते समजतं. माझी सौंदर्यदृष्टी जे काही बाहेर घडतं त्याने नष्ट होत नाही. जरी मी डोळे बंद केले तरी ती बघण्यावर अवलंबून नाही.

कृ: अगदी बरोबर, परंतु जी तुमची सौंदर्यदृष्टी आहे तीच माझीसुद्धा आहे. ती माझी किंवा तुमची सौंदर्यदृष्टी नव्हे, किंवा सामुदायिक जाणीव नव्हे. ते सौंदर्य असतं. सौंदर्यदृष्टी. त्यामध्ये अवगाहन करणं हे काहीतरी उत्कट असतं. ते सर्व पुस्तकांना मागे टाकतं. परंतु मी असं म्हणता कामा नये कारण तुम्हाला अजून परीक्षा द्यायच्या आहेत!

Beginnings of Learning Part I, Chpt. 8

ब्रॉकवुड पार्क, १९७९, शाळेमधील संवाद

नोंदी आणि प्रतिमांची मालिकाच तयार होत असते

नोंद करणे हे मेंदूचे कार्य आहे. नोंद करण्यात तो सुरक्षित असतो. फक्त अत्यावश्यक गोष्टींचीच नोंद करणे शक्य आहे का? आवश्यक गोष्टी म्हणजे गाडी कशी चालवावी याचे ज्ञान, भाषा कशी बोलावी, तांत्रिक ज्ञान, लिहिण्यावाचण्याचे ज्ञान इत्यादी. परंतु मानवी नातेसंबंधात, उदा. स्त्री, पुरुषामधील नात्यामध्ये प्रत्येक घटनेची नोंद केली जाते. काय घडते? नवरा ऑफिसमध्ये जाण्यापूर्वी जर पत्नी त्रासलेली असली तर ती टोचून बोलते किंवा ती स्नेहभावात, ममत्त्वाच्या भावनेत असते किंवा काहीतरी विरूप बालून जाते. नवरा ऑफिसला निघून जातो आणि या नोंदीतून नवरा तिच्याविषयी प्रतिमा तयार करतो व ती त्याच्याविषयी प्रतिमा तयार करते. हे वस्तुस्थितीला धरून असते. मनुष्याच्या नातेसंबंधांमध्ये स्त्री-पुरुष, शेजारी व इतरांमध्ये नोंदी आणि प्रतिमांची मालिकाच तयार होत असते. परंतु जेव्हा नवरा काहीतरी घाणेरडे बोलतो तेव्हा ते काळजीपूर्वक ऐकून घ्या आणि ते तिथेच संपवा. तुम्हाला दिसून येईल की तिथे बिलकुल प्रतिमा तयार होत नाही. जर स्त्री- पुरुषामध्ये प्रतिमा तयार झाल्या नाहीत तर नातेसंबंध पूर्णपणे वेगळे होतात. मग त्यानंतर एका विचाराच्या विरुद्ध दुसरा विचार असे नातेसंबंध असत नाहीत. ज्याला नातेसंबंध म्हटले जाते तो प्रत्यक्षात नातेसंबंध नसतोच; त्या फक्त कल्पना असतात.

The Wholeness of Life Part II, Chpt. 8

सानेन १९७७, भाषण ४

तुम्हाला तुमच्याविषयीची प्रतिमा नसण्यासाठी प्रचंड अवधानाची जरूरी आहे

प्रश्न : जर माझ्याजवळ माझ्याबद्दल प्रतिमा नसतील तर मी कोणीच नसतो.

कृष्णमूर्ती : परंतु तुम्ही तसेही कोणीतरी आहात का? (हशा) कृपया हसू नका. ही फार गंभीर बाब आहे. तुम्ही तुमच्या स्वतःमध्ये कुणीतरी आहात का? तुमचे नाव, उपाधि, पैसा, पत, तुमची पुस्तक लिहिण्याची कला आणि त्याबद्दल होणारे कौतुक हे सर्व टाकून द्या आणि मग तुम्ही कोण आहात? तेव्हा हे सर्व समजून का घेऊ नये आणि तसे का जगू नये? असे पाहा, आपल्याला काहीही नसणे याबद्दलची एक प्रतिमा असते आणि आपल्याला ती प्रतिमा आवडत नाही. परंतु जेव्हा तुमच्याजवळ प्रतिमा नसतात तेव्हा प्रत्यक्ष काहीही नसण्याची वस्तुस्थिती पूर्णपणे निराळी असेल आणि ती पूर्णपणे निराळी आहेच. ती अशी अवस्था नाही की काहीही नसणे किंवा काहीतरी असणे या शब्दांमधून तिचे आकलन होऊ शकेल. ज्यावेळी तुमच्याजवळ तुमच्याविषयी काहीच प्रतिमा नसते तेव्हा ती निराळीच गोष्ट असते. आणि तुम्हाला तुमच्याविषयीची प्रतिमा नसण्यासाठी प्रचंड अवधानाची जरूरी आहे. तुम्ही अत्यंत गंभीर असण्याची गरज आहे. फक्त जे जागृत असतात, गंभीर असतात, तेच जगत असतात. ज्या लोकांजवळ त्यांच्या स्वतःबद्दल प्रतिमा असतात, ते नाही.

The Collected Works, Vol. XV

प्रतिमेमध्ये सुरक्षितता नसते

आपण ज्या व्यक्तीबरोबर अगदी जिवलगतेने राहतो त्या व्यक्तीचे प्रतिमेशिवाय निरीक्षण करू शकतो का? त्याच्याबद्दलच्या आपल्या मनातील शब्दचित्राशिवाय, कल्पनेशिवाय पाहू शकतो का? ज्याला आपण वृक्ष म्हणतो त्याच्याकडे कदाचित आपण शब्दाशिवाय पाहू शकू, ते बऱ्यापैकी सोपे आहे, जर तुम्ही त्याबद्दल थोडेसे चिंतन केलेले असेल तर. परंतु ज्या व्यक्तीबरोबर तुम्ही राहता त्या व्यक्तीचे निरीक्षण त्या व्यक्तीविषयीच्या स्मृती जागृत न होता करणे, हे तितकेसे सोपे नाही.

प्रतिमामधून निरीक्षण करणे, संग्रहित स्मृतीमधून पाहणे यामध्ये नातेसंबंध अजिबात नसतात. ते एका प्रतिमेचे दुसऱ्या प्रतिमेशी नाते असते आणि त्यालाच आपण नातेसंबंध म्हणतो. परंतु जर तुम्ही सखोलपणे परीक्षण केले तर तुम्ही पाहाल की ते नातेसंबंध नसतात. ती एका कल्पनेविरुद्ध दुसरी कल्पना असते.

तेव्हा ज्याचे आपण निरीक्षण करतो त्याचे सार न काढता किंवा त्याच्याविषयी कल्पना न करता आपण त्याचे निरीक्षण करू शकू का? यालाच मानसिक ज्ञान असे म्हणतात; मी मानसिकदृष्ट्या माझ्या पत्नीविषयी बरेचसे ज्ञान रचून तयार करतो, चुकीचे किंवा बरोबर, माझ्या संवेदनक्षमतेवर आधारित; माझी महत्त्वाकांक्षा, माझा लोभ, हेवा, माझ्या स्वयंकेन्द्रित कृती यावर ते अवलंबून असते. ते ज्ञान चालत्या-बोलत्या जिवंत व्यक्तीचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करण्यास प्रतिबंध करीत असते आणि मला त्या जिवंत वस्तूला कधीच भेटायचे नसते कारण मला भीती वाटते, प्रत्यक्ष त्या व्यक्तीला भेटण्यापेक्षा त्या व्यक्तीची प्रतिमा जवळ बाळगणे मला अधिक सुरक्षित वाटते. माझे मानसिक ज्ञान शुद्ध निरीक्षण करण्यास प्रतिबंध करते. आता, आपण त्यापासून मुक्त होऊ शकतो का? जी यंत्रणा माझ्याजवळ ह्या प्रतिमा निर्माण करते तिचा अंत करता येईल का? माझ्याजवळ माझ्या पत्नीविषयी या प्रतिमा आहेत, त्या तिथे आहेत, ती एक फार मोठी वस्तुस्थिती आहे, जणू काही माझ्या मानेभोवती एक दगड बांधलेला आहे. तो मी कसा फेकून द्यायचा? तो दगड, प्रतिमा ज्या माझ्या मानगुटीवर बसल्या आहेत, त्या निरीक्षकाहून वेगळ्या आहेत का? ती प्रतिमा, माझ्या मानेभोवतीचा तो विळखा, जो निरीक्षक 'माझ्याजवळ प्रतिमा आहेत' असे म्हणतो त्याच्यापेक्षा निराळ्या आहेत का? तो निरीक्षक, जो म्हणतो की माझ्याजवळ या प्रतिमा आहेत आणि मला त्यापासून कसे मुक्त होता येईल. हा निरीक्षक ज्या प्रतिमा तो निरीक्षण करतो, त्याहून निराळा असतो का? अर्थातच नाही.

तेव्हा निरीक्षकच प्रतिमा बनविणारा असतो, जो या प्रतिमा तयार करीत असतो आणि मग स्वतःला त्यांच्यापासून वेगळे करून म्हणतो की, 'मी त्यांच्याविषयी काय करू?' अशाच प्रकारे आपण जगत असतो, आपल्या कृतींचा तोच एक साचा बनला आहे, तेच आपले संस्कार आहेत ज्याची आपल्याला सवय झाली आहे. म्हणून आपण ते स्वाभाविकपणे स्वीकारतो. परंतु आपण सर्वथैव काहीतरी निराळेच म्हणतो आहोत. ते असे की निरीक्षण करणारा आणि ज्याचे निरीक्षण होते ते एकच आहेत.

निरीक्षक कोण असतो त्याचा आपण शोध घेतला पाहिजे. निरीक्षक आपल्या सर्व अनुभवांचा परिपाक असतो, तो त्याचे ज्ञान

असतो, त्याच्या स्मृती असतो, त्याच्या भीती, त्याच्या काळज्या, त्याचा सर्व भूतकाळ असतो. निरीक्षक नेहमीच भूतकाळात जगत असतो. तो जरी वर्तमानकाळाला सामोरे जाण्यासाठी सतत स्वतःमध्ये थोडा बदल करीत असतो, तरीही तो भूतकाळामध्येच रुतलेला असतो. काळाची ही हालचाल सतत चालू असते. भूतकाळ वर्तमानकाळामध्ये स्वतःमध्ये बदल करीत भविष्याकडे वाटचाल करीत असतो. तीच एक काळाची मानसिक गतिमानता किंवा हालचाल होऊन बसते.

जेव्हा आपण निरीक्षण करतो, तेव्हा ज्या वस्तूचे किंवा ज्या व्यक्तीचे आपण निरीक्षण करतो त्यांच्याबद्दल आपण निर्णय केलेल्या प्रतिमामधून बघत असतो. आपण ती वस्तू किंवा व्यक्ती प्रतिमांशिवाय बघू शकतो का? म्हणजेच निरीक्षण करताना निरीक्षक अनुपस्थित असू शकतो का, निराळा राहू शकतो का? ज्या व्यक्तीला आपण अगदी जवळून ओळखतो त्या व्यक्तीकडे जेव्हा आपण पाहतो तेव्हा तिथे प्रतिमा उभ्या होतात. जितके आपण जवळचे असतो तेवढ्या प्रतिमा अधिक निश्चित असतात. आपण त्या व्यक्तीकडे प्रतिमांशिवाय बघू शकतो का? म्हणजेच त्या व्यक्तीकडे निरीक्षकाशिवाय बघू शकतो का? तेच शुद्ध निरीक्षण असते.

हे अवधान विश्लेषणाकडे नेते आहे का? अर्थातच नाही. विश्लेषण म्हणजे काय आणि कोण विश्लेषण करीत असतो? समजा मी स्वतःचेच विश्लेषण करीत आहे तर मग विश्लेषक कोण? विश्लेषक माझ्यापासून निराळा असतो का? अर्थातच नाही.

आपण माणसांमधील संघर्षाच्या रचनाच काढून टाकत आहोत. जोपर्यंत तिथे विभाजन आहे तोपर्यंत असलेला संघर्ष. ते माझ्यामधील विभाजन असते जे बाहेर विभाजन निर्माण करते. ज्यावेळी मी स्वतःला हिंदू म्हणतो तेव्हा माझ्यामध्ये विभाजन असते. हिंदू या प्रतिमेशी असलेली एकरूपता मला सुरक्षितता देते. म्हणून त्या प्रतिमेला मी चिकटून राहतो, जो मूर्खपणा असतो. कारण प्रतिमेमध्ये सुरक्षितता नसते आणि मुस्लीम, अरब आणि ज्यू तेच करतात. म्हणून आपण एकमेकांच्या उरावर बसतो.

जेव्हा निरीक्षक, मानसिकदृष्ट्या, ज्याचे निरीक्षण करतो तेच तो स्वतः असतो, तेव्हा तेथे संघर्ष नसतो. कारण तेथे विभाजन नसते. हे स्पष्टपणे पाहा. आपली मने हे विभाजन जवळ बाळगण्यासाठी संस्कारित आणि शिक्षित केली जातात; की मी आणि जी वस्तू मी निरीक्षण करतो ती निराळी आहे, माझा राग आणि माझा मत्सर हे माझ्यापासून, 'मी'पासून निराळे आहेत. म्हणून मला त्याच्यासाठी काहीतरी केले पाहिजे, त्यांना दडपले पाहिजे, दाबले पाहिजे, त्यांच्या पलीकडे गेले पाहिजे, त्यांच्यावर काहीतरी कृती केली पाहिजे. परंतु जेव्हा राग आणि मत्सर हे 'मी'च असतो तेव्हा काय घडते? तो संघर्षच नाहीसा झालेला असतो. तो साचा मोडून पडतो. तो साचा, जो माझ्या मनाचा संस्कार असतो, तोच कोसळून पडतो. तो कशाचातरी अंत असतो आणि एका निराळ्याच गोष्टीचा उदय असतो. जर ढाचा कोसळून पडला, मोडला आणि संघर्ष संपलेला असेल, तर मग तेथे काय घडते? एक नवीन गतिमानता, एक नवीन चालना जन्माला येते.

ओहाय, कॅलिफोर्निया १९८०, प्रश्नोत्तर सभा १

वृत्त | वि | शे | ष

KFI वार्षिक संमेलन २०१२

कृष्णमूर्ती फाउंडेशनचे वार्षिक संमेलन या वर्षी ५ ते ८ नोव्हेंबर, २०१२ दरम्यान राजघाट येथे भरले होते. सर्व भारतातून २५० अभ्यासक या संमेलनास आले होते. तसेच काही विदेशी अभ्यासकही आले होते.

संमेलनाचे उद्घाटन ५ नोव्हेंबरला सकाळी प्रो. पी. कृष्णा यांनी ऑम्पिथिएटरमध्ये केले. त्यावेळी त्यांनी 'भयो प्रभात' या गाण्याचा इतिहास थोडक्यात सांगितला. कृष्णमूर्ती जेव्हा १९११ मध्ये प्रथमच वाराणसीला आले होते, तेव्हा त्यांच्या स्वागतासाठी श्री. कानिटकर यांनी स्वतः या गाण्याची रचना करून, ते स्वरबद्ध करून, स्वतःच गाईले होते. प्रो. कृष्णा यांच्या भाषणानंतर राजघाट बेझंट स्कूलच्या शिक्षकांनी हे गाणे त्याच चालीवर पुन्हा म्हणून या संमेलनाचे उद्घाटन केले.

त्यानंतर श्री. राजेश दलाल यांनी अशा संमेलनाचा उद्देश थोडक्यात सांगितला आणि 'मृत्युबरोबर जगणे' या संमेलनाच्या विषयाची ओळख करून दिली.

दुसऱ्या दिवशी फाउंडेशनचे एक विश्वस्त प्रो. सॅमवॉंग रिंपोचे, यांनी 'कर्म आणि पुनर्जन्म' या विषयावर भाषण केले. त्यांनी आपल्या भाषणात सांगितले की मानवी मन ज्याचा उगम मेंदूमध्ये नसतो परंतु ज्याला सजग अवधानी असण्याची क्षमता असते, त्या मनाला बाहेरचे जग तसेच आपल्या अंतर्गामी पाहण्याची क्षमता देखील असते. ते पुढे असे म्हणाले की, मानवामध्ये अशी एक सूक्ष्म जाणीव असते की ती शरीर नष्ट झाल्यानंतर नाहीशी होत नाही आणि मानवी जाणीवेच्या प्रवाहाचा ती एक भाग बनून जाते. प्रो. रिंपोचे म्हणाले की, संवेदनक्षमता ही परस्पर संबंधातील प्रेमासाठी आवश्यक असते.

तिसऱ्या दिवशी फाउंडेशनचे सेक्रेटरी श्री. कंदास्वामी यांचे कृष्णजींच्या जीवनविषयक दृष्टीकोनाचा मागोवा घेणारे भाषण झाले. ते म्हणाले की आजचे आपले मानवी जीवन भूतकाळ आणि भविष्यकाळ यामध्ये हरवून बसले आहे आणि वर्तमान काळ आपल्या हातून आपल्या नकळत निसटून चालला आहे.

प्रत्येक दिवशी सकाळच्या भाषणानंतर गटागटामधून चर्चा आयोजित केली होती. सर्व अभ्यासकांनी या संवाद सत्रांमधून उत्स्फूर्तपणे भाग घेतला. दर दिवशी दुपारी कृष्णमूर्तीच्या भाषणाची व्हिडिओ टेप विषयाच्या अनुषंगाने दाखविली जायची.

दर दिवशी संध्याकाळी राजघाट अभ्यास केंद्राने सुरु केलेल्या ग्रामीण विकास केंद्रामध्ये, तसेच राजघाट केंद्राच्या आजूबाजूला पसरलेल्या जंगलातून फिरण्यासाठी व्यवस्था केली होती.

दुसऱ्या दिवशी कोलकाता येथील प्रसिद्ध नर्तिका श्रीमती वंदना हजारे यांच्या शास्त्रीय नृत्याचा कार्यक्रम बसन्ता कॉलेजच्या नवीन सभागृहात झाला.

शेवटच्या दिवशी 'शिकू पाहणारे मन' या विषयावर एक परिसंवाद आयोजित केला होता. श्री. राजेश दलाल यांनी या परिसंवादाचे सूत्रसंचालन केले. या परिसंवादामध्ये श्रोत्यांमधून अनेक प्रेरणादायी प्रश्नोत्तरे झाली. परिसंवादानंतर प्रो. कृष्णा यांनी या चार दिवस चाललेल्या संमेलनाचा समारोप केला. समारोपाचे भाषण करताना प्रो. कृष्णा यांनी अभ्यासकांना आपण काळामध्ये कसे अडकले आहोत आणि त्यातून बाहेर पडण्यासाठी आपल्याजवळ क्षमता आहे का याचा शोध घेण्यास सांगितले.

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, वसंतविहार, १२४, ग्रीनवेज रोड, चेन्नई - ६०० ०२८. • ईमेल: thestudykfi@yahoo.com • वेबसाईट: www.kfionline.org

कृष्णमूर्तीच्या भाषणांच्या आणि संवादांच्या अनेक व्हिडिओ आता आपण ऑर्डर पाठवून मागवू शकता. ही यादी वेबसाईटवर उपलब्ध आहे.

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, बेंगलुरु येथील अध्ययन कार्यशाळा:

०७-१० फेब्रुवारी २०१३ Silence, Stillness & Meditation ०७-१० मार्च २०१३ Exploring Problems of Living?

०४-०७ एप्रिल २०१३ **Karnataka Gathering: Meditation in Daily Life

संपर्क: द स्टडी, व्हॅली स्कूल कॅम्पस, १७ कि.मी. कनकपुरा रोड, थातगुणी पोस्ट, बेंगलुरु-५६००६२.

दूरध्वनी: ०८० - २८४३५२४३ • ईमेल: kfistudy@gmail.com • वेबसाईट: www.kfistudy.org

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, राजघाट- वाराणसी : कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, राजघाट फोर्ट, वाराणसी २२१ ००१.

१०-१४ एप्रिल २०१३ A Holistic Approach To Education

दूरध्वनी: ०५४२ - २४४१२८९ / २४४०४५३ • ईमेल: kcentrevns@gmail.com • वेबसाईट: www.j.krishnamurti.org

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, सह्याद्री पोस्ट - तिवई हिल, तालुका खेड (राजगुरुनगर), जिल्हा - पुणे, पिन - ४१०५१३, महाराष्ट्र

दूरध्वनी : (०२१३५) २८८७७२, २८८३४८, २०३४७५ • ईमेल : kfisahyadri.study@gmail.com • वेबसाईट : http://www.kscskfi.com

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, ऋषी व्हॅली, जिल्हा चित्तूर, आंध्र प्रदेश - ५१७३५२

दूरध्वनी : (०८५७१) २६०३७/६८६२२/६८५८२ • ईमेल: study@rishivalley.org • वेबसाईट : http://www.rishivalley.org

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, उत्तरकाशी, पोस्ट रानारी, डुंडा ब्लॉक, जिल्हा उत्तरकाशी - २४९१५१. • ईमेल: krc.himalay@gmail.com

दूरध्वनी : ९४१२४ ३६४२९/९४१५९८३६९० • वेबसाईट : http://www.jkrishnamurtionline.org भारतीय भाषांमधील संकेतस्थळ

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, कोलकाता, कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, ३०, देवदार स्ट्रीट, कोलकाता - ७०००१९.

दूरध्वनी : (०३३) ४००८२३९८ • ईमेल: kfikolkata@gmail.com

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, कटक - ओरिसा, पुरीघाट रोड, तेलेंगा बझार, कटक - ७५३००९, ओरिसा.

दूरध्वनी : (०६७१) ६४१७९९० • ईमेल: kficuttackcentre@sify.com

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, बदलापूर :

आनंद-विहार, जे. कृष्णमूर्ती सेल्फ एज्युकेशन सोसायटी, जांभळघर, राहाटोली गावाजवळ, बदलापूर (प.), ता. ठाणे, पिनकोड- ४२१५०३, महाराष्ट्र.

दूरध्वनी: (०२२) २५०१४०९४, २४२२३१९९ • ई मेल: zilog@vsnl.com

विश्लेषणामधून प्रतिमेचा अंत होत नाही

प्रश्कर्ता: प्रतिमांना आधार काय आहे?

कृष्णमूर्ती: प्रतिमांना आधार काय? तेच आपण शोधून काढणार आहोत. तुम्ही ते एका मिनिटात पाहाल. ठीक आहे. आपण त्याचे काळजीपूर्वक परीक्षण करूया. प्रतिमांचा आधार कोणता? तुम्ही काहीतरी मला म्हणता- तुम्ही मला मूर्ख म्हणता - आणि मी त्यावर प्रतिक्रिया देतो - मी त्यावर प्रतिक्रिया देतो कारण मला माझ्याविषयीची प्रतिमा आहे, मी मूर्ख नसल्याची आणि अर्थातच मी माझ्याबद्दलच्या माझ्या प्रतिमेप्रमाणे प्रतिक्रिया देतो. कारण मी ती प्रतिमा प्रस्थापित केलेली आहे. आता त्या प्रतिमेचा आधार कोणता? माझ्याबद्दल माझ्या प्रतिमाच मुळात का असल्या पाहिजेत? तो आपल्या शिक्षणाचा एक भाग आहे का, जो तुलनात्मक असतो? तुम्ही त्या मुलासारखेच किंवा मुलीइतके हुशार असले पाहिजे. बरोबर? त्याप्रमाणे शिक्षणापासून त्याची सुरुवात होते का? मला गुण देणं, परीक्षा देणं, शिक्षणाची सर्व प्रक्रिया तुलनात्मक असते आणि प्रतिमा निर्माण करण्याची तिथे सुरुवात झालेली असते. हे एक झालं. मग प्रचारामधून प्रतिमा निर्माण होत असतात-माझा देश, तुमचा देश, माझा ईश्वर, तुमचा ईश्वर, शास्त्रज्ञ, कलाकार, उद्योगपती, स्वयंपाक घरातील स्त्री यामधील भेद, तुम्हाला समजलं - विभाजन. तुम्ही जितके अधिक संवेदनाक्षम असता, तितकं प्रतिमांचं ओझं अधिक असतं.

आता मी किंवा तुम्ही या अबोध, खोलवर दडलेल्या प्रतिमांचं परीक्षण कसं करायचं? विश्लेषण करून ते शक्य आहे का? विश्लेषणामध्ये विश्लेषक अभिप्रेत असतो. विश्लेषकाला आपली प्रतिमा असते. बरोबर? आणि ही प्रतिमा घेऊन तो विश्लेषण करत असतो. त्याची प्रतिमा म्हणजे त्याचं ज्ञान. मला माहित नाही की तुम्हाला हे सर्व समजतंय का आणि एका प्रतिमेने इतर प्रतिमांचे विश्लेषण करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये, एका प्रतिमेचे इतर प्रतिमांवर अधिकाराचं प्रतिपादन होत नाही का? बरोबर? आणि विश्लेषणामध्ये अंतर अभिप्रेत असतं, काळ असतो. आणि प्रत्येक विश्लेषण पूर्ण असलं पाहिजे, नाहीतर जे आपण अगोदर विश्लेषण किंवा परीक्षण केलेलं असतं, त्याच्या गैरसमजुतीवर आधारित पुढचं विश्लेषण चालू राहतं. बरोबर? म्हणून माझ्यासाठी विश्लेषण हे पूर्णपणे खोटं असतं. मी विश्लेषणाला स्पर्श करणार नाही. ते मला कृती करण्यास प्रतिबंध करतं. कारण मी मरेपर्यंत विश्लेषण करीत राहतो आणि मी कृती करीत नाही. तो एक प्रकारचा संपूर्ण जबाबदारी आणि कृती टाळण्याचा चाणाक्ष मार्ग असतो.

प्र: तुम्हाला विश्लेषण म्हणजे काय म्हणायचं आहे?

कृष्णमूर्ती : परीक्षण करणं, कारण शोधून काढणं आणि त्या कारणाच्या मागे जाणं, तुम्हाला माहित आहे पायरी-पायरीने विश्लेषण करीत राहणं, परीक्षण करीत राहणं.

प्र: तो विचार असतो नाही का?

कृ: तो विचारच असतो. अर्थातच.

प्र: तिथे ती प्रतिमा असते.

कृ: म्हणून मी स्वतःला म्हणतो, विश्लेषणामधून प्रतिमा निरनिराळ्या स्वरूपामध्ये चालू राहते. विश्लेषणामधून प्रतिमेचा अंत होत नाहीत. बरोबर? म्हणून प्रतिमांचे आकलन करून घेणं आणि त्या विरून

जाण्याचे निराळे मार्ग मी शोधून काढले पाहिजेत आणि त्या प्रतिमा अस्तित्वात यायलाच प्रतिबंध झाला पाहिजे. तेव्हा मी पाहतो की विश्लेषण प्रतिमानिर्मिती थांबवू शकत नाही, तिचा शेवट करू शकत नाही. मग तिथे माझ्यामध्ये आणि तुमच्यामध्ये खोलवर रुतलेल्या प्रतिमा असतात. मनाने त्यांचा कसा शेवट करायचा? कारण विश्लेषण संपलेलं असतं. मला माहित नाही तुम्हाला हे दिसतंय का. ते खोटं असतं.

प्र: मी असा विचार करीत होतो की जरी प्रत्येक प्रतिमा ही मुळात तीच व्यक्ती असते विकृत स्वरूपात, कदाचित एखादी प्रतिमा दुसऱ्या प्रतिमेपेक्षा कमी विकृत असेल; जर कोणीतरी खऱ्या संकटात असेल, तर विश्लेषण गंभीरपणे विकृत असलेली प्रतिमा काढून टाकेल आणि कमी विकृत असलेल्या प्रतिमांनी ती पोकळी भरून काढेल.

कृ: कमी विकृत असलेली.

प्र: जी प्रक्रिया त्याला सर्व प्रतिमा काढून टाकण्याच्या अवस्थेकडे घेऊन जाईल.

कृ: मला समजतं. म्हणून थोड्याशा कमी विकृत असलेल्या प्रतिमा कमी विकृत असलेल्या प्रतिमांना काढून टाकतात वगैरे वगैरे. मला त्याच्यासाठी वेळ नाही. आयुष्य अगदी थोड्या काळाचं आहे. मला सर्व प्रतिमा संपवण्याचा मार्ग शोधून काढला पाहिजे. कमी विकृत असलेला असं काही नाही. मला माहित नाही की तुम्हाला हे समजतंय का, मी मला काय सांगायचंय ते स्पष्ट करतो आहे का?

माझा प्रश्न आहे - मी, माझ्या मनाने दडलेल्या प्रतिमा शोध घेऊन बाहेर कशा काढायच्या आणि मी पाहतो की एक प्रतिमा दुसऱ्या प्रतिमेला काढून टाकते याला काही किंमत नाही, माझ्यासाठी ते सर्वस्वी निरर्थक आहे, असंबद्ध. म्हणून मी एक निराळा मार्ग शोधून काढला पाहिजे. कारण मी तर्कशुद्धतेने विश्लेषणामधील सत्य आणि असत्य पाहत आहे. मला माहित नाही की तुम्हाला ते दिसतं आहे का? कारण तो आपल्या संस्कारापैकी एक संस्कार आहे. आत्मपरीक्षण, विश्लेषण, अधिक चांगलं होण्याचा प्रयत्न करणं, तो सगळा व्याप. म्हणून मी विचारत आहे की जाणीव स्तरावरील तसंच दडलेल्या सर्व प्रतिमा बाहेर काढण्यासाठी कोणता मार्ग आहे का?

ब्रॉकवुड पार्क १९७१, भाषण २

... तेव्हा प्रतिमा करणे नसते

कृष्णमूर्ती : जेव्हा मन पूर्णपणे सजग असते - आणि ते पूर्णपणे सजग असू शकत नाही जर - सजगता म्हणजे संतुलन (harmony) नाही का, शरीर, मन आणि हृदय यामधील संतुलन, पूर्णपणे मिलन, संतुलन म्हणजे काय याच्या कल्पनेने निर्माण केलेले संतुलन नव्हे, मग तो विचार असतो जो संतुलन कसे असले पाहिजे याच्या कल्पनेने शरीर, मन आणि हृदय यांच्या संतुलनावर प्रतिमा लादत असतो. म्हणजेच आपल्यामध्ये जी अव्यवस्था आहे तिलाच सातत्य, शक्ती आणि चिरंतनत्व देत असतो. म्हणून जेव्हा शरीर, हृदय आणि मन पूर्णपणे सजग असतात, याचाच अर्थ आपले सर्व अस्तित्त्व सजग असते, पूर्णपणे अवधानी असते. मग तेथे प्रतिमा करणे अजिबात नसते. हे आताच करा, उद्या नको.

ब्रॉकवुड पार्क १९७१, भाषण २

सगळ्या प्रतिमांपासून मुक्त असण्यातच विनयशीलतेचे मर्म आहे

काल आपण जे बोलत होतो ते पुढे सुरू करूया का? आपण असे म्हणत होतो की, आपण सर्वजण प्रतिमा बाळगतो, केवळ मानसिकच नव्हे तर बाहेरच्या प्रतिमाही असतात, असेच नाही का? आणि या प्रतिमा- राष्ट्रीय प्रतिमा, धार्मिक प्रतिमा आणि इतरही-माणसाला माणसापासून वेगळे करतात. त्या प्रतिमा युद्धाच्या अनेक कारणांपैकी एक, किंबहुना प्रमुख कारण आहेत. आदर्शांनी माणसाला विभागले आहे. आदर्श, प्रणाली, डावे, टोकाचे डावे, टोकाचे उजवे आणि मधले या सगळ्या प्रणाली आहेत आणि त्यांनी माणसा-माणसामध्ये भेद निर्माण केले आहेत. कल्पना-या शब्दाचा मूळ ग्रीक अर्थ होता 'निरीक्षण करणे', आपण जे निरीक्षण करतो त्याचे सार काढणे नव्हे-अनेक कल्पना, आदर्श, श्रद्धा, विश्वास, विशिष्ट आदर्शासाठी विशेष भक्ती, प्रतिमा इत्यादी, या साऱ्यांनी हजारो वर्षे जगभरात माणसाला माणसापासून वेगळे केले आहे आणि तरीसुद्धा आम्ही त्या प्रतिमा, ते आदर्श, ते निष्कर्ष बाळगत आहोत. आणि आम्हाला माहित आहे की, आम्ही त्या कुठल्याच गोष्टींपासून कधीच मुक्त असलेले दिसत नाही. बाहेरच्या जगात जे काय चालले आहे त्याविषयी एखादा सजग असलाच आणि मानसिकदृष्ट्या, अंतर्दयामी, अगदी जणू त्वचेच्या आतून अवधानी असलाच तर बहुधा त्याला प्रश्न पडेल की इतिहासाचा अभ्यास केला आहे अशी बुद्धिवादी माणसे आदर्शांच्या मागे का लागतात? मी तुम्हाला नम्रपणे विचारू इच्छितो की तुम्हाला

तुम्ही का दुखावले जाता?

तुम्ही का दुखावले जाता? 'स्व'चे महत्त्व, नाही का? आणि 'स्व'चे महत्त्व का असते? कारण आपल्याला त्या 'स्व' विषयी कल्पना असते. 'स्व'चे प्रतीक, प्रतिमा असते. आपण कसे असावे, आपण कसे आहोत किंवा आपण कसे नसावे. आपण स्वतःविषयीची प्रतिमा का निर्माण करतो? कारण आपण स्वतः कसे आहोत, काय आहोत याचा प्रत्यक्ष अभ्यास केलेला नसतो. आपण विचार करतो की आपण असे असावे किंवा तसे असावे. आदर्श, हिरो किंवा दुसऱ्याने कित्ता गिरवावा असे उदाहरण. आपल्याला राग का येतो याचे कारण की आपल्याजवळ आपल्याविषयी ज्या कल्पना असतात, आदर्श असतात त्याच्यावर आघात झालेला असतो. आणि आपल्या विषयीची आपली कल्पना ही आपण जसे आहोत त्या वस्तुस्थितीपासूनची पळवाट असते. परंतु जेव्हा तुम्ही प्रत्यक्ष जसे आहात त्या वस्तुस्थितीचे निरीक्षण करता तेव्हा कोणीही तुम्हाला दुखवू शकत नाही. मग एखादा जर खोटे बोलणारा असेल आणि त्याला जर तसे सांगितले तर त्याचा असा अर्थ होत नाही की त्याला दुखावले. ती वस्तुस्थिती असते. परंतु जेव्हा तुम्ही बहाणा करता की तुम्ही खोटे बोलत नाही आणि जर तुम्हाला सांगितले की, तुम्ही तसे आहात, तर मग तुम्हाला राग येतो, तुम्ही हिंसक बनता. म्हणून आपण नेहमी कल्पनेच्या जगात वावरत असतो, गुढरम्यतेच्या विश्वात आणि कधीच वास्तवात राहत नाही. जे आहे त्याचे निरीक्षण करणे, ते पाहणे, प्रत्यक्षात त्याच्याबरोबर राहणे, त्याच्याशी ओळख करून घेणे; तिथे न्यायनिवाडा, मूल्यमापन, मते, भीती असता कामा नये.

The Book of Life -

Daily Meditations with Krishnamurti, July 16

आदर्श का आहेत? आपल्याला जर आदर्श असले तर ते आदर्श माणसांना एकमेकांपासून वेगळे करतात व त्यामुळे मतभेद निर्माण होतात, याबद्दल आपण सजग आहोत का? असं आहे का की आदर्श, निष्कर्ष, मते यापासून आपण सुरक्षितता शोधतो जी कितीही क्षणिक, क्षणभंगूर असली तरी आपण काही सुरक्षितता, काही अंशी उद्दिष्टपूर्ती किंवा काहीतरी मिळवण्याचा प्रयत्न करीत असतो आणि त्यापासून आपल्याला प्रचंड ऊर्जा मिळत असते? मला वाटत नाही की कडवे आदर्शवादी किती भयंकर असतात याचे तुम्ही निरीक्षण केले असेल आणि प्रत्यक्ष हाताने, मनाने, विचाराने निर्माण केलेल्या ह्या प्रतिमासुद्धा युद्धाला कारणीभूत ठरलेले घटक आहेत याची एखाद्याला जाणीव असेल. माणसाने माणसाला मारणे, अमानुषपणा, निर्दयता हे हजारो वर्षे माणसाच्या ललाटी बसले आहेत आणि अजूनही आपण तसेच पुढे जात आहोत. जरी आपण कितीही सुधारलेले आहोत असा समज असला, कितीही प्रगती केली तरी आपण अजून खरोखरच मानसिकदृष्ट्या आदिमानव, निर्दय, क्रूर आहोत. मला आशा आहे की असे शब्द वापरण्यास तुमची हरकत नसावी कारण ते इथे अगदी लागू आहेत.

आणि आपण काल म्हणत होतो त्याप्रमाणे नातेसंबंधांमध्ये ते कितीही निकट, कितीही साधे, कितीही क्षुल्लक असले तरी त्या नाते संबंधांमध्ये आपण परस्परांसंबंधी प्रतिमा तयार करीत असतो. वक्त्यासंबंधी तुमची नक्कीच प्रतिमा असणार त्याशिवाय तुम्ही इथे बसला नाहीत आणि म्हणून काय सांगितले जात आहे त्यापेक्षा त्या प्रतिमेलाच महत्त्व येते. जेव्हा प्रतिमा, नावलौकीक इतर निरर्थक गोष्टी अडथळा निर्माण करण्याचे कार्य करतात तेव्हा वक्ता जे काही सांगतो आहे ते तुम्ही प्रत्यक्ष ऐकत नाही आणि ते असंबद्ध होते. म्हणून ह्या संध्याकाळी आपण आपली मते, प्रतिमा बाजूला सारून मग बघूया का? कारण जिथे प्रतिमा असतात तिथे नम्रता नसते.

सगळ्या प्रतिमांपासून मुक्त असण्यातच विनयशीलतेचे मर्म आहे. विनयशीलता जोपासता येत नाही कारण ज्ञान, ध्येयप्राप्ती व विचार या सर्वांचा गर्व असल्यामुळे आपण आढ्यताखोर बनलो आहोत. म्हणून ज्ञान आपल्याला नम्रतेतील सौंदर्य आणि गहनता समजण्यासाठी विलक्षणपणे सजग होण्यापासून वंचित करते. जेव्हा अशी नम्रता असेल तेव्हाच एखादा स्वतःसंबंधी, जगासंबंधी शिकणे सुरू करेल आणि प्रश्न करेल की विचाराच्या मोजमापापलीकडे काही असू शकते का? आणि आपण काल म्हणत होतो त्याप्रमाणे आपण आयुष्यभर मतभेदांसह जगतो. मरेपर्यंत प्रत्येक बाबतीत संघर्ष होत असतात आणि आपण म्हटल्याप्रमाणे संघर्ष, भांडणाचे एक कारण म्हणजे कल्पनांची मांडणी, निर्मिती आणि जोपासना होय. आणि जसे काल सुद्धा आपण म्हटले होते, तुम्ही भाषण किंवा प्रवचन ऐकत नाही आहात परंतु दोन मित्र - ज्यांना गंभीरपणे जगासंबंधी कळकळ आहे, ज्या भयानक अवस्थेत ते आहे, आणि आपले स्वतःचे संभ्रम, आपल्या स्वतःच्या काळज्या, भीती आणि आपले स्वतःचे दुःख हेच आपले दैनंदिन जीवन आहे. यासंबंधी संवाद करीत आहोत. हे रोजचं जीवन समजण्यासाठी नाही सिद्धांताची जरूरी किंवा गृहीतके, निष्कर्ष यांची आवश्यकता. कारण ती गृहितके, निष्कर्ष, सिद्धान्त, अंदाज हे खरे नाहीत. आपलं रोजचं जगणं हेच खरं आहे आणि आपलं रोजचं जगणं जर संभ्रमावस्थेत असेल, विस्कळीत असेल तर आपला समाज, आपला परिसर विस्कळीत, संभ्रमित होतो.

नवी दिल्ली १९८३, भाषण २

तुम्ही कधी प्रतिमेचा खरोखर अंत केला आहे का? - आपण होऊन, सहजपणे, कुठल्याही बळजबरीशिवाय, कुठल्याही उद्देशाशिवाय? 'माझ्याबद्दल असलेल्या माझ्या प्रतिमेचा मी अंत केलाच पाहिजे, मी दुखावलो जाणार नाही', असे म्हणून नव्हे. एक प्रतिमा घ्या आणि तिचा खोलवर मागोवा घ्या. तसे करताना तुम्हाला प्रतिमा बनविण्याच्या साऱ्या हालचालीचा, गतीचा शोध लागेल. तुम्हाला दिसून येईल की त्या प्रतिमेमध्ये भीती आहे, काळजी आहे; एकलेपणाची भावना आहे; आणि तुम्ही जर घाबरलात तर म्हणाल, 'मला जे माहीत नाही त्यापेक्षा जे माहीत आहे ते बाळगणेच बरे'. पण तुम्ही जर बऱ्यापैकी गंभीरपणे आणि गहनतेने त्याचा शोध घेतला, या प्रतिमा बनविणारा कोण किंवा काय आहे याची विचारणा केली, एक विशिष्ट प्रतिमा नव्हे तर प्रतिमा बनविण्याच्या साऱ्या अंगांचा एकत्र शोध. तो विचार असतो का? स्वतःचे शारीरिक आणि मानसिकरित्या संरक्षण करणे ही नैसर्गिक प्रतिसाद, नैसर्गिक प्रतिक्रिया आहे का? शारीरिक संरक्षणाचा नैसर्गिक प्रतिसाद आपण समजू शकतो, अन्न, वस्त्र कसे मिळवावेत, निवारा कसा मिळवावा, भरधाव जाणाऱ्या वाहनापासून स्वतःचा कसा बचाव करावा, वगैरे. तो नैसर्गिक, निरोगी आणि बुद्धिमान प्रतिसाद असतो. त्यात प्रतिमा नसते. परंतु मानसिकदृष्ट्या, अंतर्मनात आपण प्रतिमा निर्माण केली आहे, जी वेगवेगळ्या घटना, अपघात, दुखावले जाणे, चिडचिड होणे या साऱ्या मालिकेची निष्पत्ती असते. हे मानसिकरित्या प्रतिमा बनवणे म्हणजे विचारांची गतिमानता आहे का? आपल्याला माहीत आहे की स्वसंरक्षणाच्या शारीरिक प्रतिक्रियेमध्ये, बहुधा बऱ्याच अंशी, विचार शिरत नसतो. परंतु मानसिकरित्या प्रतिमा बनवणे हे सततच्या अनवधानाची परिणती असते, जो विचाराचा गाभाच आहे. विचार हा स्वतःमध्येच अनवधान असतो. अनवधानाला केंद्रबिंदू नसतो, जिथून दुसऱ्या बिंदूकडे जाता येईल असा काही बिंदू नसतो, जसे मनाला एकाग्र करण्यामध्ये असते. जेव्हा संपूर्ण अनवधान असते तेव्हा विचाराची हालचाल नसते. अनवधानी असलेल्या मनातच विचाराचा उदय होतो.

विचार हा जड वस्तू आहे, विचार हा स्मृतीची निष्पत्ती आहे, स्मृती ही अनुभवाची निष्पत्ती आहे आणि विचार हा नेहमीच मर्यादित असणार, अपुरा. स्मृती, ज्ञान हे कधीही संपूर्ण असू शकत नाहीत, ते नेहमीच अर्धवट असतात, आणि म्हणून अनवधानी. तर मग जेव्हा अनवधान असते तेव्हा प्रतिमा बनवणे नसते, संघर्ष नसतो, तुम्ही वास्तव पाहता. तुम्ही जेव्हा माझा अपमान करता किंवा माझी स्तुती करता, आणि मी जर पूर्णपणे लक्ष देत असेन, तर मग त्या अपमानाला किंवा स्तुतीला काहीही किंमत नसते. परंतु ज्या क्षणी मी लक्ष देत नसतो तेव्हा विचार, जो स्वतःमध्येच अनवधान असतो, तो ताबा घेतो आणि प्रतिमा निर्माण करतो.

Questions and Answers,
ओहाय, कॅलिफोर्निया १९८०,
प्रश्नोत्तर सभा ३

कृष्णमूर्तीविषयीच्या काही वेबसाईट्स:

www.jkrishnamurti.org
www.kfionline.org
www.rishivalley.org
www.j-krishnamurti.org
www.kfistudy.org
www.kscskfi.com
www.jkrishnamurtionline.org
www.kfa.org
www.kfoundation.org
www.kinfonet.org

Published in January, May, September

Registered with The Registrar of Newspapers for India under No. MAHMAR/2008/25259

If undelivered please return to :

Krishnamurti Foundation India
Mumbai Executive Committee, Himmat Niwas, 31, Dongersey Road, Malabar Hill, Mumbai - 400 006.
Tel.: (022) 2363 3856 Email : kfimumbai@gmail.com
Websites : www.kfionline.org, www.jkrishnamurti.org

जे. कृष्णमूर्ती यांची शिकवण सर्वापर्यंत पोहोचविण्यासाठी 'कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया' ही संस्था कार्यरत आहे. फाउंडेशनने चेन्नई, ऋषी व्हॅली, बंगलोर, मुंबई, वाराणसी आणि सहाद्री येथे अध्ययन केंद्रे, शाळा स्थापन केल्या आहेत. बऱ्याच ठिकाणी तेथील ग्रामीण समाजासाठी विकास केंद्रेही आहेत.

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडियाचे मुख्य कार्यालय:

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया,
वसंतविहार, १२४, ग्रीनवेज रोड,
चेन्नई - ६०० ०२८.
दूरध्वनी : (०४४) २४९३ ७८०३/७५९६,
ई-मेल : kfihq@md2.vsnl.net.in
वेबसाईट : www.kfionline.org

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडियाचे मुंबई केंद्र हिम्मत निवास, मलबार हिल येथे असून येथे कृष्णमूर्तीची सर्व पुस्तके, डिव्हीडीज उपलब्ध आहेत.

संपर्क :- कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया,
मुंबई एक्झिक्युटिव्ह कमिटी, हिम्मत निवास,
३१, डॉंगरसी मार्ग, मलबार हिल, मुंबई-४००००६.
दूरध्वनी - २३६३३८५६
ई-मेल : kfimumbai@gmail.com

'अंतरलहरी' ही वृत्तपत्रिका दर चार महिन्यांनी प्रसिद्ध होणारी पत्रिका आहे. कृष्णार्जीच्या शिकवणीचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींसाठी कृष्णमूर्तीच्या साहित्याची मराठी भाषांतरे, त्यांच्या शिकवणीसंबंधी लेख, संस्थेच्या उपक्रमांची, अभ्यासकेंद्रांची तसेच पुस्तके वगैरेची माहिती इ. ह्या पत्रिकेत प्रकाशित केली जाईल. आपल्याला ही पत्रिका घरपोच हवी असल्यास आमच्या मुंबई केंद्राच्या पत्त्यावर पत्र किंवा ई-मेल द्वारे कळवावे. कृपया आपले नाव, संपूर्ण पत्ता, दूरध्वनी आणि ई-मेल ही माहिती कळवावी.

Periodical